

УДК 297:371.4:340

Гладун В.О.

ПРАВОВА ПРОСВІТА МУСУЛЬМАН ЯК СПОСІБ ВИХОВАННЯ У ПРАЦЯХ ІСМАІЛА ГАСПРИНСЬКОГО

У науковій статті автор аналізує поняття «правове виховання», його елементи та зміст на основі праць І. Гаспринського. Автор розглядає діючу на той час систему освіти та запропоновану І. Гаспринським просвітянську реформу, яка допоможе зменшити терміни отримання класичної мусульманської освіти.

Ключові слова: правове виховання, І. Гаспринський, реформа, освіта, мусульманське право, традиції.

Сучасні тенденції розвитку суспільства сприяють формуванню національної самосвідомості, переосмисленню історичного досвіду народів і пошуку опори в розв'язанні багатьох виховних проблем в їх культурній спадщині.

Духовний розвиток особистості, необхідність національної спрямованості освіти і виховання покладено в основу Державних національних програм “Освіта” (Україна ХХІ століття) і “Діти України”, “Концепції національного виховання”, “Національної Доктрини розвитку освіти України у ХХІ столітті”. Право на формування особистості в умовах рідного національного культурного середовища гарантоване Конституцією України, Конституцією Автономної Республіки Крим, Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про права дитини і Законом “Про громадянство України”.

Значну увагу правовому вихованню молоді приділяв кримськотатарський просвітитель, видавець першої кримськотатарської газети «Переводчик-Терджиман» І. Гаспринський. Просвіта кримськотатарського народу, зокрема правова, пронизує всю його творчість. Яке б питання не розглядалось у газеті «Терджиман», віно обов'язково поверталось до проблем виховання молоді через такі форми, як правове навчання, правова пропаганда, юридична практика (сукупність напрацьованого досвіду в результаті правотворчої, правореалізаційної діяльності, включаючи і правозастосовну, передусім судову діяльність, тощо). Його газета наводила чисельні приклади правомірної поведінки громадян як зразок для наслідування; самовиховання.

Як відомо основу кримськотатарського виховання, в поєднанні з нормами і законами шаріату, фікху складають народні традиції, звичаї, цінності, чинники, засоби і методи їх реалізації. Завдяки цьому кримськотатарська система виховання набула ознак самобутності, в якій гармонійно поєднуються мета, зміст, ціннісні орієнтири, принципи виховання, засоби, а також методи і прийоми їх реалізації.

У сучасній юридичній літературі є кілька визначень правового виховання у широкому і вузькому значенні, але об'єднуючим стрижнем цих визначень є пріоритет цілеспрямованого постійного впливу на людину з метою формування у неї правової культури (або відповідного рівня правосвідомості) та активної (чи зразкової) правомірної поведінки. Саме так розумів виховання І. Гаспринський, зробивши його одним із напрямів роботи серед своїх одновірців.

Головною метою правового виховання він вважав необхідність надати людині потрібні у житті юридичні знання, навчити її поважати та виконувати положення законів та підзаконних актів, тобто сформувати достатньо високий рівень правової культури, що забезпечить зниження кількості правопорушень. На його думку, кожна людина, яка знає свої права та обов'язки, може якісно себе захистити від неправових дій державних органів. Саме тому у численних публікаціях газети «Герджиман» та у популярних брошурах І. Гаспринський намагався у доступній формі, зрозумілою мовою довести до свідомості мусульман головні засади російської політичної та державної системи. І. Гаспринський розумів значення для одновірців правильності перекладів законів, що надає можливість їх тлумачити адекватно змісту. Він відчував, «що всі намагання здійснити тлумачення в певному напрямі мають відштовхуватися від меж можливого значення слів, які належить тлумачити» [1, с. 70].

Правове виховання у просвітянській роботі І. Гаспринського будувалося на засадах двох систем права. По-перше, це, безперечно, система мусульманського права і, по-друге, державна (російська) система права.

Правове виховання передбачає впровадження в правосвідомість вихованців складових елементів упорядкованих суспільних відносин – дозволів, обов'язків та заборон, у мусульманському праві – здебільшого обов'язків та заборон, оскільки шаріат заснований на ідеї обов'язків людини, а вже потім уточнює обсяг її прав. Поєднуючись у процесі функціонування права із заходами державного забезпечення, обов'язки, заборони та дозволи стають первинними способами правового регулювання, які створюють умови для здійснення правомірної поведінки. Якщо у етнопедагогіці, традиціях, побуті та приватному житті всередині мусульманської громади дотримувалися ісламських законів (шаріат, фікх), то у взаєминах поза мусульманською громадою кримським татарам доводилося стикатися із принципово іншою системою права – російською державною. І. Гаспринський це розумів і бачив згубність мовних бар'єрів для правового виховання одновірців.

Просвітитель реально усвідомлював, що правове виховання мало спиратися на можливості застосування примусової сили держави покладенням юридичної відповідальності на правопорушників. Розуміючи це, І. Гаспринський на шпальтах свого видання наочно показував наслідки порушення законів Російської імперії. Водночас він розповідав одновірцям про найважливіші для них закони, які могли б унеможливити правопорушення і, таким чином уникнути юридичної відповідальності перед державою.

Правове виховання охоплює суб'єктів права, які не лише дотримуються правових норм, а й тих, які готові їх порушити або вже порушили. І. Гаспринський завжди підкреслював, що є люди моральні, які вважають за обов'язок дотримуватися законів, проте поряд існували й схильні до недотримання норм моралі і права. У своїх творах він ставив у приклад громадське життя законослухняних, попереджав спроможних порушити закони народним осудом і державним примусом, застерігав, що на правопорушників обов'язково очікує справедливе покарання. Водночас, щиро сподіваючись, що вони мають шанс на виправлення, як, наприклад, це сталося із епізодичним героєм його роману «Французькі листи» [2, с. 137-138].

Правове виховання, вважав І. Гаспринський, мало здійснюватися за допомогою спеціальних правовиховних способів та засобів, зокрема на державному рівні – засобами вивчення державної мови, отримання освіти в державних навчальних закладах різного рівня, в середовищі російськомовного населення та на державній службі. Норми традиційного права мали прищеплюватися та виховуватися в родині, в навчальних закладах (мектебе та медресе), в середовищі релігійної громади. Це, на думку просвітителя, не зашкодило б національній та конфесійній ідентичності народу, більше того, розвинуло у свідомості мусульманського населення Криму почуття єдності з Російською державою, утверджувало б рівноправність кримськотатарського народу з іншими народами, передусім російським, піднімало б рівень його правової культури.

І. Гаспринський розумів, що належне правове виховання забезпечується вихователями, які мають певну юридичну підготовку, отриману в навчальних закладах або завдяки самоосвіті. На його погляд, сам він належав до людей, які рівень своїх знань піднімають самоосвітою. За допомогою знання основних норм мусульманського права, вивчення російської мови, навчання в російських навчальних закладах, а, головне, самоосвіти.

Головним у правовому вихованні І. Гаспринський вважав формування свідомої установки на узгодження прагнень та сподівань особистості з інтересами та очікуванням суспільства. Тобто, з аспекту сучасної юридичної науки, сутність правового виховання він вбачав у сприйнятті правових ідей та принципів у правосвідомості тих, кого виховують, формування у них правової культури, мотивів активної правомірної поведінки, соціально-комунікативних якостей [3, с. 120].

До того ж, просвітитель усвідомлював, що змістом правового виховання є цілеспрямований та систематичний вплив на правосвідомість особистості насамперед за допомогою сукупності певних правовиховних заходів, визначених способів та засобів. Одним із таких засобів І. Гаспринський користувався кілька десятків років, видаючи свою газету «Терджиман», в якій вміщував відомості як про негативні вчинки мусульман різного соціального статусу, так і про позитивні, що можуть слугувати зразком для наслідування при реалізації і охороні правових норм.

Правове навчання й правове виховання органічно пов'язані між собою. Правове навчання є одним з головних способів правового виховання. Виховне навчання припускає безперервний взаємозв'язок процесів цілеспрямованого формування свідомості особистості законслухняного громадянина, включаючи правосвідомість, моральні ідеали, правові установки й ціннісні орієнтації.

Правове навчання кримських татар І. Гаспринський розглядав як єдину систему вивчення не лише мусульманського права, а й законів, підзаконних актів та інших джерел права Росії, шкодуючи, що воно охоплює лише окремі верстви кримськотатарського населення і не доступне для всіх.

Мусульманське право, що стало предметом опрацювання І. Гаспринського в контексті його ролі у правовому навчанні кримських татар, привертало увагу багатьох вчених минулого і сьогодення. Аксіологічні підходи російських і українських вчених впродовж XIX-XX століть до розуміння мусульманського права змінювалися, але єдиною залишалася інтерпретація зовнішніх ознак цього феномену. Щодо мусуль-

манського права у сучасній інтерпретації, то це – «сукупність підтримуваних державою релігійних, моральних і правових норм, принципів і правил, що склалися на основі релігії ісламу в тлумаченні вченими-богословами і правознавцями та системно викладених у шаріаті» [4, с. 326]. Мусульманське право – це специфічна система права, яка є однією зі сторін релігії ісламу [5, с. 403], що сприймалася «лише частково як корпус права» [6, с. 308].

У І. Гаспринського ми не знайдемо дефініцій щодо мусульманського права, проте всю його творчість пронизує повага до права, виробленого предками, і прагнення поширити його основні принципи і положення серед свого народу. Оскільки для нього право є продуктом історії, то він розцінював його сучасне буття через історичний вимір, через спадкоємність старих норм, що відповідають умовам нового мусульманського життєсприйняття. Щодо цього він мав рацію. Так, французький професор Жан-Луї Бержель у своїй книзі «Загальна теорія права» підкреслював: «В дійсності є багато способів розуміти, що право – продукт історії. Можна, звичайно, думати, що воно повністю детерміновано історичною еволюцією і навпаки, обмежитися констатацією того, що юридичний порядок крім іншого включає історичний вимір, але у тій мірі, в якій він несе на собі відбиток минулого» [7, с. 202]. Отже, спадкоємність у праві, що підкреслювалася І. Гаспринським, безпосередньо стосувалася мусульманського права.

Слід відзначити, що мусульманське право в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. функціонувало на периферії. Його традиційне використання представниками мусульманської громади держави, хоч не заборонялося, пороте влада нічого не робила щодо його вивчення. Між тим мусульманське правове навчання було процесом засвоєння знань про основи права (шаріату), виховання у вірних поваги до закону, прав одновірців, небайдужого ставлення до порушень законності і правопорядку всередині мусульманської громади, що безперечно, є необхідним елементом правової культури, умовою правової вихованості мусульманина. На всіх рівнях мусульманської релігійної освіти того часу здійснювалося правове навчання.

Розуміючи його значення І. Гаспринський започаткував власно розроблену просвітянську реформу, яка отримала назву «джадидизм» (оновлення). Суттю цієї реформи стало запровадження в традиційних мусульманських навчальних закладах (мектебе і медресе) системи навчання, що суттєво скорочувала час навчання. Замість літероскладального І. Гаспринський запропонував звуковий метод навчання рідній грамоті, коли одній літері відповідав окремий звук. Це скорочувало строк навчання із семи до двох-трьох років. Вивільнений час він пропонував використати для інших важливих навчальних дисциплін, у тому числі для поглибленого курсу основ мусульманського права, шаріату.

Як відомо, традиційна система релігійних шкіл кримських мусульман складалася з двох типів – початкова (мектебе) та вища (медресе). Вони виникли майже одразу після прийняття кримськими татарами ісламу і збереглися до початку XX ст.

З кінця XVIII до початку XX ст. дія мусульманського права серед мусульман Криму обмежувалася шлюбним та сімейно-спадковим напрямом (за згодою обох сторін). Закон в понятті російського права того часу, що формувалося під впливом романогерманського права, в мусульманському праворозумінні не існував. Лише теоретично Бог (Аллах) має законодавчу владу. Згідно з догмами ісламу, пише професор М.М.

Марченко, мусульманське право має своїм походженням Аллаха, «який відкрив це право і довів його до всього суспільства і окремо взятої людини через свого посланника і пророка Мухаммада» [8, с. 744]. Насправді, єдиним джерелом мусульманського права стали праці вчених-юристів. Як зазначає А.Х. Саїдов, «мусульманське право є чудовим прикладом права юристів. Правова наука, а не держава грає роль законодавця: підручники мали силу закону» [9, с. 229]

Мусульманський мектебе в Криму був точною копією подібних навчальних закладів країн, де сповідувався іслам. Саме поняття «мектеб», «мектебе», «мактаб» тощо означало: «місце, де пишуть». Це визначення вживалось серед татаромовних мусульманських народів. Араби зазвичай для визначення нижчих релігійних шкіл вживали поняття «куттаб» [10, с. 145]. На кримськотатарські мектебе значно вплинули подібні «коранічні» початкові школи не лише арабські, а й навіть перські і турецькі [11, с. 16].

Кримськотатарські національно-конфесійні мектебе поділялися на три основні типи: мечетські, громадські («джемаатські») та приватні навчальні заклади для вивчення Корану й основ ісламського правовір'я. Навчальний процес в них забезпечували імами, мулли, хатіпи, муедзини; інколи освічені цивільні члени громади та іноземці. Головною метою мусульманських конфесійних шкіл було навчання правовірному читанню священного Корану арабською мовою та основ мусульманського віровчення, зокрема і шариату.

Після ознайомлення з правилами арабської фонетики і графіки «Еліфбе» учень опановував спеціальні посібники. Спочатку він вивчав збірку мусульманських молитов, потім «Аптек», «Ільм хал», «Мевлют», «Ясін» та витяги з Корану. Вчителі в мектебе, як правило, проводили заняття із коментарями про основи мусульманського громадського життя та чільні засади шариату.

Для підготовки духівництва, вчителів мектебе і взагалі освічених людей серед мусульман здавна було започатковано медресе – другий, вищий ступінь навчальних закладів. Крим щодо цього напряму не був оригінальним регіоном поширення ісламу.

За російськими законами викладачі медресе поділялись на дві категорії: мудеріси і гочі. Перші в правах прирівнювалися до парафіяльних мулл, а другі – до муедзінів [12]. Мудеріси і гочі мали володіти необхідними знаннями, бути порядними і не молодшими 25, а гочі, відповідно, 21 років [12].

Кримські медресе XIX ст. розрізняли за кількома типами: колишні столичні Бахчисарайські медресе (Ханське, Орта і Зинджерлі-медресе); міські та великі сільські (карасубазарське Тек'є, керченське Сари-Емін і сільські в Ташлидаїрі, Узун-баші і Акчурі) та власне сільські.

Слід зазначити, що ще в середньовічних медресе курс навчання був упорядкований дуже розумно і на той час він вирізнявся прогресивністю. З огляду на це, І. Гаспринський писав: «Був час, і про це неясно знають майже всі письменні мусульмани, в меншій мірі 50–60% їх, – коли мусульмани вчилися у своїх медресе – ільмі-тибіє (медицина), ільмі-ікмет (фізика), ільмі-кім'я (хімія), ільмі-набадат (ботаніка), ільмі-нуджум (астрономія), ільмі-ескдесе (геометрія), тощо (...) були медресе з 20 – 30-ма професорами (мудеріси, муальміми), що викладали різні умоглядні і складні науки. Програма ж

нинішнього татарського медресе – арабська книжна мова, теологія і схоластика» [13, с. 39-40].

Традиційно всіх курсів в кримських медресе було кілька. Спочатку вивчалась арабська мова та її граматики; курс етимології «Ільм-ульсарор»; курс синтаксису «Ільм-ульнаху»; курс логіки «Ільм-ульмантік»; три частини риторики: «Ільм-ульбеян», «Ільм-ульбеда», «Ільм-ульмаанні»; докладне вивчення Корану з розлогими коментарями за допомогою «Тафсіра» [14, с. 17]. І, нарешті – правила шариату і норми мусульманського права «Ільм-уль-фікх» (кримінальне право «укубай»; цивільне право «муамалат»; «владні норми» (сфера державно-правових і адміністративно-правових відносин); судове право; міжнародне право «сыйар» тощо) – теоретично. Практично вивчалися шлюбно-сімейні та спадкоємні відносини, оскільки до середини ХХ ст. в більшості країн з переважаючим або частковим мусульманським населенням, шариат застосовувався в галузі сімейних відносин [15, с. 322].

Небезпідставно складний курс «Ільм-уль-фікх» вивчався останнім. Це було дуже важливо для розуміння всієї ісламської догматики взагалі. Мудеріси викладали сохтам в медресе, виходячи з розуміння того, що основу мусульманського права становить боговідвертий священний закон – шариат. Як найважливіший невід’ємний компонент ісламської релігії, він був всеохопною системою соціального регулювання, що охоплював різні категорії норм – не лише правові, а й релігійні, моральні, побутові, додержання яких означало ведення праведного, бажаного Аллаху життя, котре приводить мусульманина до раю [16]. У суміші цих норм завжди були юридичні приписи певної поведінки, норми моральної дисципліни [17, с. 754].

У мудерісах дотримувалися думки про те, що основні проблеми шариату розроблялися фікхом («Ільм-уль-фікх») – теорією мусульманського права. Сохти усвідомлювали, що шариат не є фікхом, «проте шариат є ширшим за обсягом». Разом із тим фікх входив у шариат поряд з морально-поведінковими наставленнями, приписами культу: регламентацією молитви, посту, релігійних свят, інших обов’язків віруючого. Отже, шариат є зводом правил поведінки мусульманина на всі випадки життя [4, с. 327-328]. Оскільки до початку ХІХ ст. соціально-економічне становище народів мусульманського світу змінювалося надто повільно, то шариат, незважаючи на незмінність його положень, відповідав їх потребам [9, с. 303].

В процесі навчання сохти складали уявлення про те, що у складі мусульманського права містяться взаємозалежні норми двох груп релігійних джерел: по-перше, юридичні приписи Корану і сунни – зібрання юридично значимих переказів про вчинки, висловлювання і мовчання пророка Мухаммеда та, по-друге, норми, сформульовані мусульмансько-правовою доктриною на основі «раціональних» джерел – одностайної думки найавторитетніших правознавців («іджма»), умовиводу за аналогією («кйяс»). Сохти ясно осягали, що основними вважалися норми першої групи, особливо наведені у Корані.

Таким чином, обов’язком правдивого мусульманина було надання своїм дітям якомога якіснішої мусульманської освіти, щоб стати справжніми послідовниками ісламу, де вони отримують таку, за словами І. Гаспринського, «мусульмансько-племінну закваску, яка здивує всякого новачка-спостерігача та примусить замислитися завзятого русифікатора» [13, с. 26]. Водночас він закликав мусульман не обмежуватися

знанням мусульманського права, а отримувати якісну вищу освіту в російських та західноєвропейських університетах. Особливо потрібно знати російські закони та розпорядження, оскільки їх доводиться виконувати мусульманам, як мешкають, за визначенням І. Гаспринського, у «християнській Росії». В наші дні російський правознавець С.С. Алексєєв вважає за доцільне називати Росію «особливою слов'янсько-православною» країною, серцевиною якої «стало саме візантійське право» [18, с. 73-74]. Аксіологічною установкою І. Гаспринського на тенденції розвитку навчання молодих мусульман став органічний синтез оновленого від схоластики ісламу із найкращими зрізками науки та техніки християнсько-європейської цивілізації.

Список використаних джерел та література:

1. Циппеліус Р. Юридична методологія.– К.: Реферат, 2004.– С. 70.
2. Гаспринский И. Французские письма.– Симферополь: Доля, 2003.– С. 137 – 138.
3. Олійник А.Ю., Гусарєв С.Д., Слюсаренко О.Л. Теорія держави і права. Навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2001. – С.120
4. Скаун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс).– Харків: Еспада, 2006.– 776 с.
5. Давид Р. Основные правовые системы современности. – М.– С. 403.
6. Давид Рене. Жоффре-Спинози Камилла. Основные правовые системы современности. – М.: Международные отношения. - 400 с.
7. Бертель Жан-Луи. Общая теория права. М.: NOTA BENE, 2000. – 576 с.
8. Марченко М.Н. Источники права. Учебное пособие. –М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.– 760 с.
9. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): Учебник / Под ред. В.А. Туманова. М.: Юрист, 2000.– 448 с.
10. А. Х. [А. Б. Халидов] Мактаб // Ислам: Энциклопедический словарь.– М: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991.– С. 145.
11. Ганкевич В.Ю. Джадидистська реформа просвіти кримських татар (межа XIX – XX ст.): Автореф. дис. докт. іст. наук: 07.00.02.– Київ, 2000.– С. 16.
12. О управленні духовенства, принадлежащего к округу Таврического магометанского духовного правления// Свод законов Российской империи/ Под ред. А. А. Добровольского.– Кн. 3, т. X–XIII, кн. 6.– СПб.: 2-е изд. Юридического книжного магазина И. И. Зубкова под фирмой „Законоведение”, 1913.– Стлб. 748, п. 1358.
13. Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения.– Симферополь: Изд-во тип. Спиро, 1881.– С. 39 – 40.
14. Ганкевич В.Ю. Джадидистська реформа просвіти кримських татар (межа XIX – XX ст.): Автореф. дис. докт. іст. наук: 07.00.02.– Київ, 2000.– С. 17
15. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия. В 9 тт. Т.7. Народы и культуры / Пер. с англ. – М.: Издательский дом «ИНФРА-М», Изд-во «Весь мир», 2002. – 416 с.
16. Сборник постановлений шариата по семейному и наследственному праву. Выпуск I. О наследовании мусульман суннитов.– СПб: Тип. Л.Я.Ганзбурга – С.Баязитова, 1912.– 110 с.; Сборник постановлений шариата по семейному и наследственному праву. Выпуск II. Об опеке, дарении и признании. По учению Абу Ханифы.– СПб: Тип. И.Бораганского, 1913.– 100 с
17. Марченко М.Н. Источники права. Учебное пособие. –М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.– 760 с.
18. Алексєєв С.С. Право на пороге нового тысячелетия. Некоторые тенденции мирового правового развития - надежда и драма современной эпохи. М.: Статут, 2000. - С.73-74

Гладун В.А. Правовое просвещение мусульман как способ воспитания в работах Исмаила Гаспринского.

В научной статье автор анализирует понятие «правовое воспитание», его элементы и содержание на основе работ И. Гаспринского. Автор рассматривает действующую в то время систему образования и предложенную И. Гаспринским образовательную реформу, которая поможет сократить сроки получения классического мусульманского обучения.

Ключевые слова: правовое воспитание, И. Гаспринский, реформа, образование, мусульманское право, традиции.

Gladun V.A. The legal enlightenment of Moslem as the method of the upbringing in I. Gasprinskiy's works.

In the scientific article the author analyses the notion “legal upbringing”, its elements and its substance on the base of I. Gasprinskiy's works. The author considers the system of education, which functioned in that time, and I. Gasprinskiy's educational reform, that can help to reduce the period of receipt classical Mohammedan education.

Key words: legal upbringing, I. Gasprinskiy, reform, education, Mohammedan law, tradition.

Надійшла до редакції 14.05.2009 р.